

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Գ Ի Ր Ք

1. Այժմ կանգնած ենք կեանքի երկրորդ սահմանագծի վրայ, որով իսկապէս վերջանում է մանկութիւնը. որովհետեւ մանուկ (infans) և պատանի (puer) նոյնանիշ բառեր չեն: Առաջինը պարունակում է երկրորդի մէջ և infans նշանակում է «ինչ որ չի կարող խօսել», այդ պատճառով Valerius Maximus-ի մօտ գրտնում ենք puerum infantem արտայայտութիւնը: Բայց ես այսուհետեւ էլ այդ բառը մեր լեզուի գործածութեամբ առաջ կբերեմ մինչև այն հասակը, որի համար ուրիշ բառեր կան:

2. Նրբ մանուկներն սկսում են խօսել, առաջուանից աւելի քիչ են լալիս: Այս բնական առաջադիմութիւն է. մի լեզուին փոխարինում է միւսը: Նրբ արդէն կարող են խօսքերով ասել, թէ իրենց մի որևէ տեղը ցաւում է՝ ինչո՞ւ պէտք է աղաղակով արտայայտեն այդ, եթէ միայն ցաւն այնքան մեծ չէ, որ խօսքով կարելի լինէր արտայայտել: Եթէ նրանք այնուհետեւ էլ չարունակում են լալ՝ այդ արդէն շրջապատողների մեղն է: Նրբ էմիլը մի անգամ ասում է. «այս ինչ տեղս ցաւում է», պէտք է շատ մեծ ցաւ գգայ, որ լաց էլ լինի:

3. Եթէ մանուկը թոյլ ու զգայուն է և բնական հակումն ունի առանց պատճառի լաց լինելու, ես կխցեմ նրա արտօսւթերի աղբիւրը՝ թոյլ չտալով որ դրանք որևէ ազդեցութիւն ունենան: Նրբ նա լայ, չեմ գնայ մօտը, բայց հենց որ լռեց, իսկոյն կշտապեմ նրա մօտ: Այնուհետեւ մանուկն ինձ իր մօտ կկանչէ լուռ ժամանակը կամ առ առաւելն՝ միայն մի անգամ կաղաղակէ: Մանուկներն արտաքին նշանների միտքը դատողութեան են ենթարկում՝ նայելով թէ այդ նշաններն ինչ ազդեցութիւն են ունենում նրանց զգայարանների վրայ: Նրանց համար ուրիշ պայման չկայ. ինչքան էլ որ սաստիկ ցաւելիս լինի երեխայի որևէ տեղը, շատ հազիւ կպատահի, որ նա լաց լինի՝ եթէ մենակ է և եթէ յոյս չունի, որ կսեն իր ձայնը:

4. Նրբ մանուկը վայր է ընկնում, գլխի որևէ տեղն ուռչում է, քթիցն արիւն է գալիս կամ մատը կտրում է, ես իսկոյն

յուզղուած կերպարանքով չեմ վազում նրա մօտ և խնամում նրան, այլ հանգիստ եմ մնում, առ սակաւն մի կարճ ժամանակ: Չարիքն արդէն հասել է և կարիքը ստիպում է, որ նա այդ ցաւը տանէ: Իմ անհանգիստ հոգսը նրան աւելի ևս կկախեցնի և նրա զգայունութիւնն աւելի կդրգուի: Երբ վիրաւորուած եմք, իսկապէս հարուածն այնքան չէ տանջում մեզ, որքան երկիւղը: Ուրեմն առ սակաւն ես նրան երկիւղ չեմ ներշնչի. եթէ մանուկը տեսնէ, որ ես սաստիկ յուզուած եմ, աշխատում եմ մխիթարել իրեն և ողբում եմ, իրեն կորած կհամարէ: Իսկ եթէ տեսնէ, որ ես սառնարիւն եմ մնում, ինքն էլ շուտով սառնարիւն կդառնայ և իրեն փրկելու ևս կհամարի վերահաս չարիքից: Այդ հասակումն է սովորում մարդ արիասրտութեան առաջին ուսումը և վարժուելով համբերել թեթև ցաւերին, աստիճանաբար սովորում է՝ տանել նաև մեծ ցաւերը:

Ե. Սա ախններն երկիւղով հակողութիւն չեմ անի, որ էմիլին որևէ վնաս չպատահի. ո՛չ, ինչ համար մինչև անգամ հաճելի չէր լինի, եթէ նա երբէք վնասուած չլինէր և մեծանար՝ առանց ցաւ ըմբռնած լինելու: Առաջին բանը, որ նա պէտք է սովորի և անհրաժեշտ կերպով իմանայ—ցաւ, վիշտ կրելն է: Կարծես թէ երեխաները միայն նրա համար փոքր և թոյլ են, որպէս զի այս նշանաւոր ուսումն անվտանգ անցնեն: Եթէ մանուկն իր հասակի չափ բարձրութիւնից ընկնի, ոտքը չի կտորի. եթէ ինքն իրեն փայտով խփէ, ձեռքը չի կտորի. եթէ սուր գործիք ձեռքն առնի, շատ պինդ չի բռնի և շատ խորը չի կտորի: Դժուար թէ պատահի, որ մենակ թողնուած երեխան իրեն սպանի, կամ թէ ծանր վնաս պատճառէ՝ եթէ անմտութեամբ բարձր տեղ չդնենք նրան, կրակի մօտ մենակ չթողնենք կամ թէ վտանգաւոր գործիքները նրան այնքան մօտ չդնենք, որ ձեռքը հասցնէ: Ինչ ասես ժողովում են երեխաների շուրջը՝ իբրև թէ նրանց ամեն տեսակ ցաւից պաշտպանելու, մինչև որ իբրև չափաւաս մարդ նրանք առանց արիասրտութեան և փորձառութեան իրենց բաղդին են թողնում և ամեն մի փոքրիկ խոցուած մահացու վէրք են համարում և արեան առաջին կաթիլը տեսնելիս՝ ուշաթափում են:

6. Մեր սովորեցնելու չափազանց եռանդը մանուկներին ուզում է միշտ սովորեցնել այն, ինչ որ նրանք իրենք իրենց աւելի լաւ կսովորէին և միևնոյն ժամանակ մոռանում ենք այն, ինչ որ միայն մենք կարող էինք սովորեցնել նրանց: Կայ արդեօք մի աւելի յիմար բան, քան այն հոգացողութիւնը, որ տեղի է ունեննում երեխաներին ման գալ սովորեցնելու համար. կարծես թէ

պատահել է, որ դայնակի անհոգութեան պատճառով չափահաս մարդը չկարողանայ ման գալ: Իսկ ընդհակառակը՝ մօրքան մարդիկ իրենց ամբողջ կեանքում վատ են ման գալիս, որովհետև նրանց վատ են սովորեցրել:

7. Էմիլը չի ունենայ այն բոլոր միջոցները, որով արհեստական կերպով ման գալ են սովորեցնում, այլ միայն քաղաքատակ տեղերում պէտք է օգնել նրան և շուտով վրայից անցկացնել, հենց որ կարողանայ մէկ ոտքը միւսից առաջ դնել: Սենեակի փչացած օդի մէջ թառամեցնելու փոխարէն, ամեն օր նրան մարգագետին կտանեն. այնտեղ կարող է վազել, խայտալ և օրական հարիւր անգամ վայր ընկնել: աւելի լաւ, այդպիսով կսովորի աւելի շուտ կրկին վեր կենալ: Ազատութեան հանելի զգացմունքը շատ վնասնել է դարմանում: Իմ սանը շատ անգամ կ'ընթացի խուրի, բայց դրա փոխարէն միշտ զուարթ կլինի. ձեր սաներն աւելի քիչ են ջախջախում, բայց դրա փոխարէն նրանք միշտ արգելում, անազատ և տխուր են լինում: Լիս կասկածում եմ, որ գրանց դրութիւնն աւելի լաւ լինի:

8. Նրեխաների ուժերի զարգացման առաջագիմութիւնն էլ հետզհետէ աւելորդ է դարձնում նրանց լաց ու կոծը: Փանի որ նրանք հետզհետէ աւելի են կարողանում ինքնուրոյն գործել, այնքան էլ սակաւ են դիմում ուրիշների օգնութեանը: Ուժերի հետ միասին զարգանում է և նրանց հասկացողութիւնը, որ կարողութիւն է տալիս նրանց՝ այդ ուժերը կառավարելու: Այս երկրորդ աստիճանի վրայ է սկսում իսկապէս մարդու անհատական կեանքը, այստեղ է նա ինքն իրեն գիտակցում: Յիշողութիւնը կեանքի միութեան զգացմունքը փոխանցում է նրա գոյութեան բոլոր երևոյթների վրայ. նա ճիշտ որ միևնոյն էութիւնը կլինի և հետևապէս արդէն ընդունակ՝ երջանիկ կամ թշուառ լինելու: Ուրեմն կարևոր է, որ նա այժմեանից սրղէն իբրև բարոյական էակ նկատուի:

9. Թէև մօտաւորապէս որոշում են մարդկային կեանքի ամենամեծ տարիքը և ամեն հասակի համար հաւանական ենթադրութիւններ անում՝ այդ տարիքին մօտենալու համար, բայց ոչինչ այնքան անստորգ չէ, որքան իւրաքանչիւր անհատի կեանքի տեւողութիւնը. շատ քչերին է յաջողում հասնել որոշուած ամենամեծ տարիքին: Կեանքն ամենից շատ վտանգուած է իր սկզբի տարիներում, որքան մարդ քիչ է ապրել, այնքան աւելի քիչ յոյս պէտք է դնէ կեանքի վրայ: Լոյս աշխարհ եկած մանուկներից առ առաւելն կէսն է հանում չափահասութեան և հաւանական է, որ քս սանը նոյնպէս չի հասնի այրական հասակին:

10. Ինչ պէտք է մտածենք ուրեմն այն բարբառոսական դաստիարակութեան մասին, որ ներկան զոհում է տարակուսելի ապագային, որ երեխային ծանրաբեռնում է ամեն տեսակ շղթաներով և առաջուց թշուառացնում նրան, որպէս զի վերջը, չգիտեմ մի ինչ որ կարծեցեալ երջանկութիւն ապահովէ նրա համար, որին հաւանականօրէն նա երբէք չի հասնի: Լիթ է սա այդ դաստիարակութիւնն իր նպատակների վերաբերմամբ նոյն իսկ խելացի կարողանայի համարել, քնչպէս պէտք է առանց սրտմտութեան նայենք այն խեղճ դժբաղդների երեսին, որոնք անտանելի լծի տակ են և տաժանակիր աշխատանքների դատապարտուածներին նման պէտք է բռնի աշխատեն շարունակ՝ առանց ապահով լինելու, որ այդքան ջանքերը կարող են նրանց երբևիցէ օգուտ տալ: Ուրախութեան տարիներն անցնում են արտօսրներով, պատիժներով, սպառնալիքներով և ստրկութեամբ: Դժբաղդ երեխային չարչարում են հենց իր բարեկեցութեան համար և չեն տեսնում իրենց առաջ բերած մահը, որ հենց այդ տխուր նախապատրաստութիւնների միջոցին կտանէ նրան: Ո՛վ գիտէ՝ թէ որքան երեխաներ են զոհ գնում իրենց հօր կամ ուսուցչի անհանձար խելացիութեանը: Իրանք երջանիկ են, որ ազատոււմ են նրա խստութիւնից և նրա պատճառած բոլոր չարիքներից նրանք այն միակ օգուտն են ստանում, որ առանց ամոսսալու են թողնում այն կեանքը, որ միմիայն չարչարանք պատճառեց դրանց:

11. Մարդիկ, մարդկօրէն վարուեցէք. այս է ձեր առաջին պարտականութիւնը: Մարդկօրէն վարուեցէք կեանքի բոլոր աստիճանների վրայ և այն բոլորի համար, ինչ որ օտար չէ մարդուն: Բացի մարդկութիւնից ուրիշ ինչ իմաստութիւն ունիք, Սիրեցէք մանուկներին, նպաստեցէք նրանց խաղերին, զուարճութիւններին, նրանց հրապուրիչ ներքին ձգտումներին: Ո՛վ ձեզնից երբեմն կարօտով յետ չէ նայել դէպի այն հասակը, երբ շրթունքների վրայ միշտ ժպիտ է երևում, իսկ հոգու մէջ միշտ խաղաղութիւն է տիրում: Ինչո՞ւ էք ուզում յափշտակել այդ անմեղ փոքրիկներից այն կարճատև, թոռուցիկ ժամանակի վայելչութիւնը, այդպիսի մի թանկագին գանձի, որ նրանք չեն կարող ի չարը գործ դնել: Ինչո՞ւ էք ուզում դառնութեամբ լցնել այդ առաջին, յտապ անցնող տարիները, որ ինչպէս ձեզ, նոյնպէս և նրանց համար՝ այլևս անդառնալի են: Դ՛ուք, հայրեր, զիաէք արդեօք այն վայրկեանը, երբ մահը վրայ կհասնի ձեր զաւակներին: Յանդիմանութեան տեղիք մի տաք՝ յափշտակելով նրանցից այն սակաւաթիւ վայրկեանները, որ բնութիւնը չնորհել է նրանց: հենց որ նրանք կարողանան զգալ իրենց գոյութեան զուարճութիւնը, հոգացէք, որ նրանք

վայելին այդ, հոգացէ՛ք, որ երբ էլ Աստուած նրանց իր մօտ կանչէ, նրանք կեանքը չթողնեն, առանց ճաշակած լինելու նրա քաղցրութիւնը:

12. Ո՛րքան ձայներ կբարձրանան իմ դէմ: Հեռուից տրդէն լսում եմ այն կարծեցեալ իմաստութեան աղաղակը, որ շարունակ մեզ դուրս է մղում նոյն իսկ մեզնից, որ ներկան միշտ առ ոչինչ է համարում, որ առանց հանգստանալու շտապում է մի ապագայի յետևից, որ մեր արած ամեն մի քայլով մեզնից հեռու է փախչում և մեզ երկար ժամանակ առաջ է մղում, որտեղ որ մենք չկանք, մինչև որ վերջապէս մեզ այնտեղ է տանում, ուր մենք երբէք չենք կարող լինել:

13. Ինձ պատասխանում են՝ թէ հենց այդ ժամանակ պէտք է ուղղել մարդուս վատ հակումները. մանկական հասակում, երբ ցաւալի փորձանքներն աւելի պակաս զգալի են, պէտք է շատացնել դրանց թիւը, որպէս զի խոհականութեան հասակում աւելորդ լինին: Բայց ո՞վ ասաց ձեզ, թէ դուք կարող էք ամեն բան անել, ինչպէս որ կարծում էք, և թէ այն բոլոր սիրուն ուսմունքները, որով ծանրաբեռնում էք թոյլ մանկանը, մի օր նրա համար աւելի վնասակար չեն լինի, քան օգտակար: Ո՛վ ասաց ձեզ՝ թէ այդպէս առատօրէն տառապանք պատճառելով նրան՝ մի օր և է բան էք խնայում նրա համար: Ինչո՞ւ էք նրան աւելի շատ շարեքշատօճառում, քան կարող է տանել նրա դրութիւնը՝ առանց վտահ չլինելու, որ այդ շարեքն ապագայում նրա համար բարեք կլինի և ինչպէս էք ուզում ապացուցանել ինձ, որ այն շար հակումները, որից կարծում էք թէ պէտք է փրկէք նրան, չեն առաջանում աւելի ձեր սխալ հասկացած հոգացողութիւնից, քան թէ բնութիւնն է: Տարաբաղդ նախազգուշութիւն, որ մի էակ թշուառացնում է ներկայի համար՝ հիմնուելով այն յոյսի վրայ, թէ մի օր կերջանկացնէ նրան: Սրբայս գուհիկ իմաստութիւնը չփութում է միմեանց հետ ազատութիւնն ու սանձարձակութիւնը և երջանկութեան համար դաստիարակուող երեխային փչացնել է ձգտում, մենք ցոյց կտանք այդ երկուսի տարբերութիւնը:

14. Յնորքների մէջ չընկնելու համար, չմոռանանք այն, ինչ որ համապատասխանում է մեր դրութեանը: Մարդկութիւնն իր տեղն ունի իրերի դասաւորութեան մէջ. մանկութիւնն իր տեղն ունի մարդկային կեանքի դասաւորութեան մէջ. այսպէս պէտք է զննել մարդուն՝ մարդու և մանկանը՝ մանկան մէջ: Այն ամենը, ինչ որ կարող ենք անել մարդուս բարեկեցութեան համար, հետեւեալն է. պէտք է ամեն մէկի համար օրոշ տեղ սահմանել ու հաստատել և մարդկային կրքերը կանոնաւորել ըստ մարդուս

կույման: Մնացածը կախումն ունի մեզնից դուրս գտնուող պատճառներից, որոնք մեր իշխանութեան ներքոյ չեն:

15. Մենք չգիտենք՝ թէ որն է զուտ երջանկութիւնն ու զուտ դժբաղդութիւնը: Այս կեանքում ամեն բան խառն է. աշխարհիս վրայ ոչ մի անխառն զգայութիւն չենք ճաշակում և ոչ երկու վայրկեան անգամ միենոյն դրութեան մէջ մնում: Մեր հոգու տրամադրութիւնները, ինչպէս և մեր մարմնի դրութիւնները մի յարատեւ հոսանք են կազմում: Չարն ու բարին ամենքի համար ընդհանուր է, սակայն տարբեր չափով: Ամենից երջանիկը նա է, ով ամենից քիչ չարիքի է հանդիպում, իսկ ամենից թշուառը նա է, ով ամենից քիչ զուարճութիւն է զգում: Մեզ միշտ աւելի տանջանք է վիճակում, քան վայելչութիւն. այս տարբերութեան վերաբերմամբ ամենքս հաւասար ենք: Այսպիսով այս աշխարհի վրայ մարդու երջանկութիւնը մի բացասական դրութիւն է միայն՝ մարդ պէտք է չափուի՝ ըստ իր կրած տանջանքների ամենաստակաւ գումարի:

16. Իւրաքանչիւր ցաւի զգացմունք անբաժան է դրանից ազատուելու ցանկութիւնից: զուարճութեան մասին մեր ունեցած իւրաքանչիւր մտածմունքից անբաժան է զուարճութիւն վայելելու ցանկութիւնը. բայց ամեն մի ցանկութիւն զրկանք է ենթադրում և մեր զգացած բոլոր զրկանքները ցաւալի են. այսպիսով ուրեմն մեր թշուառութիւնը կայանում է մեր ցանկութիւնների և կարողութիւնների մէջ եղած տարաձայնութեան մէջ: Այն զգացող էակը, որի կարողութիւններն ու ցանկութիւնները համաձայն լինին, անպատճառ երջանիկ կլինի:

17. Ինչո՞ւմ է կայանում ուրեմն մարդկային իմաստութիւնը, կամ թէ իսկական երջանկութեան ճանապարհը: Ո՛չ հենց մեր ցանկութիւնների սահմանափակման մէջ, որովհետեւ եթէ նրանք մեր կարողութեան ենթակայ լինէին, մեր ընդունակութիւնների մի մասն անգործ կմնար և մենք լիապէս չէինք վայելի մեր գոյութիւնը. բայց և ո՛չ նոյնպէս մեր ընդունակութիւնների աճման մէջ, որովհետեւ եթէ մեր ցանկութիւնները յանկարծ համեմատաբար աւելի մեծ ծաւալ ստանան, մենք առաւել ևս թրշուառ կլինենք: Մեր ընդունակութիւնների սահմանից դուրս եղող ցանկութիւնների սահմանափակման ու կարողանալու և կամուխալու կատարեալ հաւասարութեան մէջն է մարդկային իմաստութիւնը: Այն ժամանակ միայն, երբ բոլոր ուժերն էլ գործունէութեան մէջ են, հոգին հանգիստ կմնայ և մարդ յարմար վիճակի մէջ կլինի:

18. Այդպէս է տնօրինել հենց սկզբից բնութիւնը, որ ամեն բան ըստ կարելոյն լաւ է անում: Բնութիւնն առաջուց տալիս է

նրան իր պահպանութեան համար կարևոր ցանկութիւնները և դրանց բաւականութիւն տալու համար՝ բաւականաչափ ընդունակութիւններ: Մնացած բոլորը, այսպէս ասած, նրա հոգու խորքումն է պահել՝ որպէս զի այդտեղ ըստ պահանջին զարգանան: Կարողանալն ու ցանկանալը միայն սկզբնական դրութեամբ կարող են հաւասարակշռութեան մէջ լինել. միայն այդ դրութեամբ մարդս դժբաղդ չէ: Հենց որ նրա ձգտող ուժերը սկսում են գործել, արթնանում է դրանցից ամենագործունեան, երևակայութեան ոյժը և դրանց առաջը կտրում: Նա ընդարձակում է մեզ համար կարեւորութեան չափը՝ բարւոյ կամ չարի սահմանի մէջ, գրգռում և խնամում է ցանկութիւնները՝ բաւականութիւն ստանալու յուսով: Բայց նպատակը, որ սկզբում մեր ձեռքին էր երևում, աւելի արագ է թռչում, քան կարելի է հասնել նրան. երբ մենք կարծում ենք՝ թէ արդէն շօշափում ենք նրան, կերպարանափոխւում է և մեզնից շատ հեռու երևում: Այն տարածութիւնը, որ արդէն անցել ենք և այլ ևս չենք տեսնում, ոչինչ ենք համարում: Իսկ այն, որ դեռ պէտք է անցնենք, անլազար հեռանում և երկարանում է: Այսպէսով մարդ ուժասպառ է լինում՝ առանց նպատակին հասնելու և որքան աւելի հեռու պահենք մեզ վայելչութիւնից, այնքան առաւել կհեռանա մեզնից երջանկութիւնը:

19. Ընդհակառակը, որքան մարդ չի հեռացել իր բնական կոչումից, այնքան ևս փոքր է նրա ընդունակութիւնների և ցանկութիւնների մէջ եղած անջրպետը և այդ պատճառով էլ նա այնքան ևս քիչ հեռու է երջանիկ դրութիւնից: Որքէք նա աւելի պակաս թշուառ չէ, քան երբ ամեն բանից զրկուած է երևում. որովհետեւ թշուառութիւնը չէ կայանում իրերից զրկուելու, այլ այն պահանջի մէջ, որ մենք զգում ենք դէպի այդ իրերը:

20. Իսկական աշխարհն իր սահմաններն ունի, իսկ երևակայութեան աշխարհն անսահման է. եթէ մէկը չենք կարող ընդարձակել, միւսը սահմանափակ ենք. որովհետեւ այդ երկուսի անջրպետիցն են առաջանում այն ամեն ցաւերը, որ մեզ իսկապէս դժբաղդացնում են: Եթէ վերցնենք ոյժը, առողջութիւնն ու մարդու իր մասին ունեցած լաւ կարծիքը, այն ժամանակ այս կեանքի բոլոր բարիքները միայն երազ կլինեն. եթէ վերցնենք մարմնական ցաւերը և խղճի խաթը, այն ժամանակ մեր բոլոր՝ չարիքները երևակայական կլինեն: Այդ մի սովորակուն առօրեայ սկզբունք է, կասեն ինձ. այո՛, բայց նրա փորձնական գործադրութիւնը սովորական չէ, իսկ այստեղ խօսքը միմիայն դրան է վերաբերում:

21. Ի՞նչ ենք ուզում արտայայտել՝ մարդս թոյլ է ասելով՝ թոյլ բառը ցոյց է տալիս այն էութեան մի յարաբերութիւնը, որի

վերաբերմամբ գործ ենք զնուս այդ խօսքը: Այն էակը, որի ուժերը գերազանց են իր պահանջներին, եթէ նոյն իսկ մի միջատ, մի որդ էլ լինի, ուժեղ էութիւն է. իսկ նա, որի պահանջները գերազանց են իր ուժերին, եթէ նոյն իսկ փիղ, առիւծ, աշխարհակալ, հերոս, նոյն իսկ Աստուած լինի — թոյլ էութիւն է: Ապստամբ հրեշտակը, որ իր բնութիւնը չճանաչեց, աւելի թոյլ էր, քան երջանիկ մահկանացուն, որ իր բնութեան համեմատ ապրում է խաղաղ: Մարդս շատ ուժեղ է, եթէ բաւականանայ լինել այն, ինչ որ է. նա շատ թոյլ է, երբ ուզում է մարդկութիւնից բարձրանալ: Ուրեմն մի երևակայէք ձեր ուժերն ընդարձակելու մասին, երբ ձեր ընդունակութիւններն աւելանում են. բնդհակառակը դուք կքչացնէք նրանց եթէ ձեր հպարտութիւնը նրանցից աւելի հեռու գնայ: Չափինք մեր չրջագծի շառաւիղը և մնանք նրա կենդրոնումը, ինչպէս միջատն իր հիւսուածքի մէջ. այն ժամանակ միշտ գոհ կլինենք և մեր թուութեան մասին չենք գանգատուի, որովհետև երբէք թուութիւն չենք զգայ:

22. Բոլոր կենդանիներն ունեն ճիշտ միայն իրենց գոյութիւնը պահպանելու համար կարևոր ընդունակութիւնները. միմիայն մարդս ունի կարևորից աւելին: Արդեօք տարօրինակ չէ, որ հենց այդ աւելին է նրա թշուառութեան պատճառը: Ամեն երկրում մարդու ձեռքերն աւելի թանկ արժեն, քան նրա սնունդը: Եթէ մարդս խելացի լինէր և այդ աւելորդը բանի տեղ չդնէր, կարևորը միշտ կունենար, որովհետև երբէք կարևորից աւելին չէր ունենայ: Մեծ կարիքները, ասում է Ֆալօրինուսը, առաջանում են մեծ ստացուածքներից և յաճախ չունեցածը ձեռք բերելու ամենալաւ միջոցն է ունեցածին զրկուելը: Աւելի բաղդաւոր լինելու համար մեր թափած ջանքերն ընդհակառակն աւելի թշուառացնում են մեզ, Իւրաքանչիւր մարդ եթէ միայն ապրել ուզենար, բաղդաւոր կապրէր և միևնոյն ժամանակ բարի մարդ կլինէր, որովհետև չար լինելուց ինչ օգուտ կունենար:

23. Եթէ մենք անմահ լինէինք, շատ թշուառ էակներ կլինէինք: Մեռնելը թէև ծանր է մեզ համար, բայց քաղցը է յուսալ, որ միշտ չպէտք է ապրենք և որ մի աւելի լաւ կեանք վերջ պէտք է դնէ այս կեանքի չարչարանքներին: Եթէ երկրիս վրայ անմահութիւն առաջարկէին մեզ, ո՞վ կընդունէր այդ անհաճոյ ընծան *): Ել ինչ ապաւէն, ինչոյս և ինչ մխիթարութիւն կմնա մեզ բաղդի հարուածների և մարդկանց անարդարութիւնների դէմ: Անգէտ, կանխատեսութիւն չունեցող մարդը շատ չէ զգուս կեանքի ար-

*) Հասկանալի է, որ այստեղ խօսքս ամեն մարդու չէ վերաբերում, այլ միմիայն ստատոյներին:

ժէքը շատ չէ զգում և դրա կորստեան համար շատ չէ վախենում. լուսաւորուած մարդն աւելի բարձր արժէք ունեցող բարիքներ է ճանաչում և դրանց դերադասում կեանքի արժէքից: Միայն կիսակրթուածիւնն ու անձնապատեան իմաստութիւնն է մեր հայեացքն ուղղում դէպի մահը և այդպիսով մահը մեզ համար դառնում է ամենավատ չարիքը: Իսկական մարդու համար մեռնելու կարևորութիւնն է միայն պատճառը՝ որ տանում է կեանքի չարչարանքը: Եթէ հաստատ չգիտենայինք, որ մի օր պէտք է կորցնենք մեր կեանքը, նրա գոյութիւնը պահպանելու համար այնքան բան չէինք տայ:

24. Մեր հոգեկան ցաւերը բոլորն էլ երեւակայական են, բացի միմիայն չարագործութիւնից և այդ էլ մեզնից կախումն ունի. մարմնական ցաւերը կամ հիւժուում են, կամ մեզ են մաշում: Իրանց դէմ մեր փրկութեան միջոցն է ժամանակը կամ մահը. բայց մենք այնքան աւելի ենք տառապում, որքան քիչ ենք հասկանում տառապանքը և մեր հիւանդութիւնները բժշկելով՝ աւելի մեծ չարչարանք ենք պատճառում մեզ, քան թէ կարող էր պատճառել այդ հիւանդութեան հանդուրժելը: Ապրիլ բնութեան պահանջի համեմատ, եղիլ համբերող և հեռու կաց բժիշկներէից. այդպիսով թէև մահից չես ազատուի, բայց մի անգամ միայն կզգաս մահը. այն բժիշկներն օրըստօրէ քո շփոթուած երեւակայութեան առաջն են մղում մահուան պատկերը, իսկ նրանց խաբերայական արուեստը, փոխանակ կեանքիդ օրերն երկարացնելու, զրկում է քեզ դրանց հաճոյքը վայելելուց: Նա միշտ հարց եմ առաջարկում՝ թէ արդեօք այդ արուեստն ի՞նչ իրական օգուտ է տալիս մարդուն: Հարկաւ՝ այդ արուեստով բժշկուածներից մի քանիսը կմեռնէին, բայց այն միլիօնաւոր մարդիկը, որոնց սպանում է այդ արուեստը, կապլլէին: Մտրվ, եթէ խոհեմութիւն ունիս, այս վտանգին մի ենթարկուի, որտեղ բազմութիւ կարելիութիւններ հակառակ են քեզ: Տառապիլ, մեռիլ կամ առողջացիլ. բայց ամենից առաջ՝ ա յրիւր մինչև կեանքիդ վերջին ժամը:

25. Ամեն բան, ամեն բան յիմարութիւն և հակասութիւն է մարդկային կազմակերպութեան մէջ: Որչափ մեր կեանքը կորցնում է իւր արժէքը, այնքան ևս աւելի ենք անհանգստանում նրա համար: Մերունիներն աւելի են տխրում և ափսոսում կեանքի համար, քան երիտասարդները. նրանք չեն ուզում զրկուել այն նախապատրաստութիւններից, որ տեսել են կեանքը վայելելու համար և սաստիկ ծանր է մեռնել՝ ապրել սկսելուց առաջ: Առ հասարակ ընդունուած է, որ մարդս կենդանի ձգտումն ունի իւր գոյութիւնը պահպանելու համար և իրօք՝ մարդս ունի այդ ձգտումը, բայց չենք տեսնում, որ այդ, ինչպէս մենք ենք զգում, մեծ մասամբ

մարդկանց գործն է: Բնութեան շնորհիւ մարդս իւր դոյութիւնը պահպանելու համար՝ այնչափ է հոգում, որչափ դրա համար միջոցներ ունի իւր արամադրութեան տակ. հենց որ այդ միջոցներին զրկուում է, հանգստանում և մեռնում է, առանց զուր տեղը չարչարուելու: Հրաժարման առաջին օրէնքը բնութիւնն է տալիս մեզ. Վայրենիները շատ քիչ են հակառակում մահուան, ինչպէս անասունները, և համարեա թէ առանց գանգատուելու համբերութեամբ մեռնում են: Եթէ այս օրէնքը խախտուել է, առաջանում է մի ուրիշը, որ իւր ծագումը խոհականութիւնից է առնում. բայց շատ քչերն են կարողանում նրանից շահուել և այս արհեստական հրաժարումն այնպէս կատարեալ և առանց բացառութեան չէ, ինչպէս առաջինը:

26. Նախազգուշութիւնը, այն, նախազգուշութիւնն է մեր բոլոր թշուառութեան իսկական աղբիւրը. նախազգուշութիւնն է մեզ շարունակ մեզնից դուրս մղում և յակախ դէպի այն կողմը մատնացոյց անում, ուր երբէք չենք կարող գնալ: Եւ խելացնորութիւնն է, որ մարդուս նման մի անցաւոր էակ աչքերը միշտ յառում է դէպի այն հեռաւոր սպազան, որ շատ հազիւ է վրայ հասնում, իսկ ապահով ներկային անփոյթ է վերաբերում. և այդ խելացնորութիւնն այնքան աւելի ճակատագրական է, որքան որ մարդուս հասակի հետ աւելանում է. ծեր մարդիկը, որ շարունակ կասկածոտ, զգոյշ և ժլատ են, աւել սիրով զրկում են իրենց այսօրուայ կարևոր բանից, քան թէ կամենում են հրաժարուել անպէտք բանից՝ հարկւր տարուալ ընթացքում: Այսպէս փաթախուում և կախում ենք ամեն բանից. ժամանակները, վայրերը, մարդիկն ու իրերը, ամեն բան, ինչ որ կայ և պէտք է լինի, ամեն մէկին համար նշանակութիւն ունի. մեր սեպհական էութիւնը դեռ միայն մեր անձի ամենաշնչին մասն է կազմում: Իւրաքանչիւրը տարածուում է, այսպէս ասած, ամբողջ երկրի վրայ և ամբողջ երկրի տարածութեան վրայ տպաւորութիւններ է ընդունում: Միթէ զարմանալի է ուրեմն, որ մեր տառապանքները բազմապատկուում են այն բոլոր կէտերում, ուր մեզ կարող են մնասել: Ո՛րքան իշխաններ ողբում են այն երկրի կորուստը, որ իրենք երբէք չեն տեսել. որքան վաճառականներ կան, որոնց եթէ Հնդկաստանում դիպչես, Փարիզում աղաղակ կբարձրացնեն:

27. Միթէ բնութիւնը մեզ այնքան հեռու է մղում մեզնից: Միթէ նրա դիտաւորութիւնն է, որ մեզնից ամեն մէկն ուրիշից տեղեկանայ իւր վիճակի մասին և յաճախ ամենից վերջն ինքն իմանայ, այնպէս որ շատերը մեռել են երջանկութեան կամ թշուառութեան մէջ՝ առանց այդ մասին որևէ տեղեկութիւն ու.

նենայում։ Առաջ կանգնած է մի թարմ, աշխոյժ, պնդակազմ և առողջ մարդ, նրա ներկայութիւնն ուրախութիւն է պատճառում, նրա աչքերը փայլում են գոհունակութիւնից և առողջութիւնից. երջանկութեան պատկերն է կրում նա։ Անհատի նմանակ են բերում փոստից, երջանիկ մարդն ուշադրութեամբ գնում է իր հասցէն կրող նամակը, բաց է անում և կարդում։ Վայրկենաբար փոխում է նրա կերպարանքը, նա գունատում և ուշաթափում է։ Նորից ուշքի գալով՝ սկսում է լալ, հառաչել, մոլեգնել, մագները փետել և օդը լցնել իր ողբերով. սարսափելի շղաձգութեան է ենթարկւում։ Խելագար, ինչ արեց քեզ այդ թուղթը, որ անդամդ դուրս կտրեց, ինչ չարագործութեան դրդեց քեզ, ինչ փոփոխութիւն առաջացրեց քո մէջ՝ քեզ այդպիսի դրութեան մէջ գցելու համար։

28. Եթէ նամակը կորչէր, եթէ մի գթասիրտ ձեռք կրակի մէջ ձգէր այդ, այս երջանիկ և միակնոյն ժամանակ դժբաղդ մարդու վիճակն իմ կաթմբով մի տարօրինակ հանելուկ կլինէր։ 25-ը որ նրա դժբաղդութիւնն իրողութիւն էր. ճիշտ է, բայց նա չէր գգում այդ։ Ուրեմն որտեղ էր այդ դժբաղդութիւնը։— Նրա երջանկութիւնն երևակայական էր։ Անհականում եմ. առողջութիւնը, ուրախութիւնը, հոգեկան անդորրութիւնը դեռ երազներ են միայն։ Մենք այլ ևս այնտեղ չենք ապրում, որտեղ որ ենք. մենք դեռ ապրում ենք այնտեղ միայն, որտեղ որ մենք չկանք։ Ինչպէս կարելի է մահից այնքան վախենալ, քանի որ այն. ինչի մէջ որ մենք ապրում ենք, մնում է դեռ։

29. Ո՛վ մարդ, սահմանափակիր գոյութիւնդ քո նւրբին աշխարհով և այլևս թշուառ չես լինի։ Մնա՛ այն տեղ, որ յատկացրել է քեզ բնութիւնն էականի շարքում. այնտեղ դիմել բան կարող չէ քեզ ընկճել. մի հակառակի կարևորութեան խիստ օրէնքին, զուր ընդդիմութեամբ մի սպառի այն ուժերը, որ երկինքը չէ տուել քեզ՝ գոյութիւնդ ընդարձակելու կամ երկարացնելու, այլ միմիայն պահպանելու՝ այնքան ժամանակ, որքան նրան հաճելի կլինի այդ։ Քո ազատութիւնն ու իշխանութիւնը հասնում է մինչև քո բնական ոյժերի սահմանը, ոչ աւելի. մնացած բոլորը միմիայն ստրկութիւն, խելագարութիւն և պատրանք է։ Եւ այն իշխանութիւնը ստրկական է, եթէ հիմնւում է մարդկանց կարծիքների վրայ, որովհետև դու կախումն ունիս նրանց նախապաշարումներից, որոնց վրայ իշխում ես նախապաշարումներով։ Նրանց ըստ քո ցանկութեան առաջնորդելու համար, քեզ էլ պէտք է առաջնորդես լստ նրանց ցանկութեան։ Հենց որ նրանք փոխեցին իրենց մտածելու եղանակը, դու էլ պէտքէ, կամենաս թէ չկամենաս միևնոյն է, փոխես գործողութեանդ եղանակը։ Քեզ չըջա-

պատողները պէտք է միայն կարողանան կառավարել՝ կամ քո կառավարած ժողովրդի կամ քեզ կառավարող սերելիներին՝ կարծիքները, կամ թէ քո ընտանիքի կամ քո սեպհական կարծիքները, այդ վէճերներն ու պալատականները, քահանաներն ու զինուորները, սենեկապաններն ու շահակրատ նաժիշտները և վերջապէս նոյն իսկ մանուկները, եթէ Թէմիստոկլէս էլ լինիս հոգուով, *) դարձեալ երեխայի պէս կառաջնորդեն քեզ՝ լեզեօններին միջ։ Արա՛, ինչ որ կամենաս, երբէք իսկական ազդեցութիւնդ քո իսկական ուժերից աւելի չի կարող լինել։ Սրբ մարդ ստիպուած է լինում ուրիշի աչքերով տեսնելու, ստիպուած կլինի նաև նրա կամքով կամենալու։ Հպարտութեամբ ասում ես. իմ ժողովուրդներն իմ հպատակներն են։ Շատ լա՛ւ, բայց դո՛ւ ինչ ես։— Գո՛ւ նախաբարների հպատակը։— Իսկ ինչ են քո նախաբարները։— Իրենց պաշտօնեաների և տարփածու կանանց ծառաները, իրենց սպասաւորների սպասաւորները։ Ամեն բան վերցրո՛ւ, ամեն բան յափշտակիր և ապա լիքը բռնով փողերդ դէն ածա, մարտկոցներ չինի՛ր, կախաղաններ և գլխատման անիւներ պատւաստի՛ր, օրէնքներ տուր, կարգադրութիւններ արա՛, շատացրու լրտեսներինդ, զինուորներինդ, դահիճներինդ, բանտերինդ ու շղթաներինդ թիւը. այս բոլորն ինչ օգուտ է բերում ձեզ, խեղճ մարդիկ — դրանով աւելի լաւ չեն ծառայի ձեզ, աւելի քիչ չեն գողանայ ձեզնից և խաբի ձեզ ու աւելի անսահման իշխանութիւն չէք ունենայ։ Դուք միշտ կասէք. ես կամենում եմ, բայց միշտ կանէք այն, ինչ որ ուրիշներն են կամենում։

30. Նա է միայն իւր կամքը կատարում, ով իւր կամքը կատարելու համար օտար ձեռքի օգնութեան չէ դիմում. սրանից հետևում է, որ բոլոր բարեքներից առաջինը՝ ո՛չ թէ ակնածութիւնն է, այլ ազատութիւնը։ Չճարիտ ազատ մարդը կամենում է միայն այն, ինչ որ կարող է և անում է, ինչ որ իրեն դուր է գալիս։ Այս է իմ հիմնական միտքը։ Պէտք է միայն այդ բանը յարմարեցնել մանկութեանը. դաստիարակութեան բոլոր կանոնները կարելի է դրանից դուրս բերել։

31. Ընկերութիւնը մարդուն աւելի թուլացրել է՝ ո՛չ միայն նրանով, որ յափշտակել է նրանից իւր սեպհական ուժերի վրայ

*) Այս փոքրիկ երեխան, ասաց Թէմիստոկլէսն իւր բարեկամներին, Յունաստանի իշխողն է, որովհետև նա իշխում է իւր մօր վրայ, նրա մայրն իշխում է ինձ վրայ, ես իշխում եմ աթենացիներին վրայ, իսկ աթենացիներն իշխում են Յունաստանի վրայ։ Ո՛հ, ինչպիսի փոքրիկ կառավարիչներ կարելի էր գտնել յաճախ մեծամեծ պետութիւններին մէջ, եթէ իշխաններից սկսելով՝ աստիճանաբար իջնէինք և գտնէինք այն ձեռքը, որ գաղտնի կերպով առաջին հարուածն է տալիս։

ունեցած իրաւունքը, այլ առհասարակ նրանով, որ այդ ուժերն անբաւարար է դարձրել նրա համար: Այդ պատճառով և մարդու թուլութեան հետ շատանում են նաև նրա ցանկութիւնները և հենց դրանում է կայանում մանկութեան թուլութիւնը՝ համեմատած այրական հասակի հետ: Այն չէ, չափահաս մարդը զօրեղ էակ է, իսկ երեխան թոյլ, պատճառն այն չէ, որ առաջինն աւելի մեծ ոյժ ունի քան վերջինը, այլ որովհետև առաջինը բնութիւնից տուած շնորքով կարող է ինքն իրեն բաւականութիւն տալ, իսկ մանուկը՝ ոչ: Աւելի չափահաս մարդն աւելի կամք պէտք է ունենայ, իսկ երեխան աւելի քմահաճութիւն. քմահաճութիւն ասելով ես հասկանում եմ այն բոլոր ցանկութիւնները, որ իսկական կարիք չեն և միմիայն ուրիշների օգնութեամբ կարող են բաւականութիւն ստանալ:

32. Այս թոյլ դրութեան պատճառն արդէն ասացի: Բնութիւնն այստեղ ծնողների հակամիտութեան շնորհիւ նախազգուշութիւններ է ձեռք առել. բայց այդ հակամիտութիւնը կարող է չափազանցացրած, անճիշտ և եղծուած լինել: Այն ծնողները, որոնք քաղաքացիների ընկերութեան մէջ են ապրում, իրենց զաւակին էլ, ժամանակից առաջ, նոյն ընկերութեան անդամ են դարձնում. Նրանք իրենց երեխայի համար աւելի կարիքներ են առաջացնում, քան թէ՛ նա ունի: Իսկապէս և այդպիսով նրա թուլութիւնը չեն նուազեցնում, այլ ընդհակառակը՝ աւելացնում են, որովհետև նրանից այնպիսի բաներ են պահանջում, որ բնութիւնը չէ պահանջել: Նրանք մանկան ունեցած չնչին ոյժը իրենց կամքին են ստորադրում, որպէս զի իրենց ծառայեցնեն:

33. Խոհական մարդը գիտէ, թէ ինչպէս պէտք է պահպանէ իւր դիրքը, բայց երեխան չգիտենալով այդ, չի կարող հաստատուն կերպով պահպանել: Մանուկը մեր ձեռքի տակ հազարաւոր միջոցներ ունի՝ իւր դիրքը փոխելու համար. դաստիարակների գործը պէտք է լինի պինդ պահել նրան և այդ գործը դիւրին չէ: Նա պէտք է ոչ անասուն լինի, ոչ էլ մարդ, այլ երեխայ. նա պէտք է զգալ իւր թուլութիւնը, բայց չպէտք է մնասուի դրանից, պէտք է կախումն ունենայ, բայց չպէտք է ծառայէ. պէտք է խնդրէ, բայց չհրամայէ: Նա ուրիշներին ստորադրում է միայն իւր կարիքների շնորհիւ, որովհետև ուրիշները նրանից աւելի լաւ են տեսնում, ինչ որ նրան օգտակար է, ինչ որ նրա գոյութեանը կնապաստի կամ թէ մնասակար կարող է լինել նրա համար: Ո՛չ ոք, նոյն իսկ հայրը, իրաւունք չունի երեխային մի այնպիսի բան հրամայելու, որ նրան ոչ մի բանով օգուտ չի բերի:

34. Քանի որ դեռ մարդկային նախապաշարումներն ու

կարգադրութիւններն ազդեցութիւն չեն ունեցել մեր բնական հակումների վրայ՝ մանուկների, ինչպէս նաև չափահասների, երջանկութիւնն իրենց ազատութեան գործադրութիւնն է. բայց այդ ազատութիւնն երեխաների համար սահմանափակուած է՝ իրենց թուլութեան շնորհիւ: Ով անում է այն, ինչ որ կամենում է՝ երջանիկ է, եթէ ինքն իրեն բաւականութիւն է տալիս. այդպէս է մարդս բնական դրութեան միջոցին: Ով անում է այն, ինչ որ կամենում է, երջանիկ չէ, եթէ նրա կարիքները դերազանցում են իւր ուժերին. այդպէս է երեխան: Նոյն իսկ բնական դրութեան մէջ երեխաները միայն թերակատար ազատութիւն են վայելում, ինչպէս որ չափահաս մարդիկը՝ քաղաքացիական ընկերութեան մէջ: Սակայն մեզնից ամեն մէկը, որովհետև աւանց ուրիշների այլ ևս չի կարող ապրել, այս նկատմամբ էլ կլինի կրկին թոյլ ու թշուառ: Մենք ստեղծուել ենք չափահաս մարդիկ լինելու համար. օրէնքներն ու ընկերութիւնը մեզ կրկին դէպի մանկական դրութիւնն են յետ տարել: Հարուստները, մեծամեծները, թագաւորները, բոլորը մանուկներ են, որոնք մի անգամ տեսել են՝ թէ ինչպէս մարդիկ եռանդով շտապում են իրենց թշուառութիւնը թնթաքանելու և հենց դրանից էլ երեխայական ունայնասիրութիւն են ունենում և հպարտանում են իրենց ցոյց տրուած այն հոգացողութեան համար, որ չէր շնորհուի դրանց, եթէ կատարեալ մարդիկ լինէին:

35. Այս խորհրդածութիւնները ծանրակշիռ են և ներկայացնում են ընկերական կազմակերպութեան հակասութիւնների լուծման բանալին: Կախումն ունենալն երկու տեսակ է լինում. առաջին՝ իրերից կախումն ունենալը, որ բնութիւնից է ծագում և երկրորդ՝ մարդկանցից կախումն ունենալը, որ ընկերութիւնից է առաջանում: Իրերից կախումն ունենալը, որ ոչ մի բարոյական նշանակութիւն չունի, մեր ազատութեանը վնաս չէ հասցնում և մոլութիւններ չէ ստեղծում: Իսկ մարդկանցից կախումն ունենալն ընդհակառակը անկանոն *): Ըստ է և բոլոր մոլութիւնների առաջացման պատճառը. այդ յարաբերութիւնից փոխադարձաբար անբարոյականանում են՝ թէ տէրը և թէ ստրուկը: Սթէ ընկերութեան մէջ դոյութիւն ունեցող այս չարիքի դէմ մի որևէ միջոց կայ, այդպէս է, որ մարդկանցից վերացուի այդ օրէնքը և իսկական ուժով զինուի ընդհանուր կամքը, որ ամեն անհատական

*) Իմ «պետական իրաւունքի սկզբունքներ»-ում ցոյց է տրուած, որ ոչ մի անհատական կամք չի կարող կանոնաւոր լինել ընկերական կազմակերպութեան մէջ:

կամբի գործունէութիւնից բարձր է, իթէ ժողովուրդների օրէնքները, բնական օրէնքների նման, այնպէս անխախտ լինէին, որ ոչ մի մարդկային ոյժ կարող չլինէր խախտել, այդ դէպքում մարդկանցից կախումն ունենալը կրկին իրերից կախումն ունենալ կը դառնար. ազատ պետութեան մէջ բնական դրութեան բոլոր առաւելութիւնների հետ կարելի էր միացնել ընկերական դրութեան առաւելութիւնները, կարելի էր մարդկանցը մոլութիւններից հեռու պահող ազատութեանն աւելացնել նաև բարոյականութիւնը, որ մարդուն առաքինութեան աստիճանին է բարձրացնում:

36. Ուրիմն երեխային այնպէս պահիր, որ նա կախումն ունենայ միմիայն իրերից. այդ դէպքում նրա դաստիարակութեան առաջագիմութեան գործում դու կհետևես բնութեան կանոնին: Նրա անմիտ ցանկութիւնների դէմ առաջ բեր միմիայն բնական արգելքներ կամ պատիժներ, որոնք առաջանում են նոյն իսկ գործողութիւններից և որոնց յարմար առթիւ կլիչէ նա. այդքանը բաւական է յարութիւն անելուց յետ կանգնեցնելու նրան, նոյն իսկ առանց յատուկ արգելքի: Նրա համար միմիայն փորձն ու անգործութիւնը պէտք է բռնեն օրէնքի տեղը: Նրա ցանկութիւններին բաւականութիւն պէտք է տաս՝ ոչ թէ նրա համար, որ նա պահանջում է, այլ որովհետև կարիք ունի: Նա չպէտք է իմանայ՝ թէ ինչ է հնազանդութիւնը, երբ մի որևէ է բան է անում, նոյնպէս և չպէտք է գիտենայ՝ թէ ինչ է նշանակում հրամայել, երբ նրա համար են մի բան անում: Նա իր ազատութիւնը պէտք է զգայ՝ թէ իւր և թէ քո գործողութիւնների միջոցին հաւասարապէս: Նրա թերակատար ուժերին օգնութեան հասիլը միայն այն չափով, որչափ կարևոր է, որ նա ազատ լինի, բայց ոչ հրամայող. քո ծառայութիւնները նա պէտք է խոնարհութեամբ՝ ընդունէ և կարօտով սպասէ այն վայրկենին, երբ կարիք չի ունենայ քո օգնութեանը և ինքն իրեն գործ անելու պատիւը կվայելէ:

37. Մարմնին ոյժ տալու և աճեցնելու համար բնութիւնը միջոցներ է գործ դնում և հենք երբէք չպէտք է այդ միջոցների հակառակ գործնել: Երեխային չպէտք է ստիպենք, որ հանդարտ նստի, երբ նա մանգալ է ուզում և չպէտք է հարկադրենք, որ ման գայ, երբ իւր տեղն է ուզում մնալ: Եթէ երեխաների կամօքըն ապականուած չէ մեր շնորհիւ, առանց նպատակի ոչինչ չեն կամենում նրանք: Նրանք պէտք է թույլտան, վազեն ու աղաղակեն, երբ ցանկանան: Նրանց բոլոր շարժողութիւններն իրենց ամբողջութեամբ ձգտող մարմնի կազմութեան կարիքներն են. բայց չպէտք է նրանց վրայ վստահութիւն ունենալ այն դէպքում, երբ այնպիսի պահանջներ են անում, որ իրենք անձամբ չեն կարող

կատարել ե ուրիշները պէտք է անեն նրանց համար: Այս դէպքում հոգացողութեամբ պէտք է զանազանել՝ ճշմարիտ, բնական կարիքը բմահաճոյքի պահանջներէից, որոնք նոր են սկսում առաջանալ և որոնցից ծագում են կեանքի զեղումները, որոնց մասին արդէն խօսեցի*):

38. Արդէն ասացի, թէ ինչ պէտք է անենք երբ երեխան լալիս է՝ այս կամ այն բանը ստանալու համար: Այստեղ աւելացնում եմ միայն, որ երբ նա կարող լինի արդէն իր ցանկացածը խօսքերով պահանջել, բայց կամեցածը չուտով ձեռք բերելու կամ թէ նրան զրացուած իրն անպատճառ ունենալու համար՝ իր պահանջին ոյժ տալու նպատակով արտասուք է թափում, պէտք է անհրաժեշտ կերպով մերժել այդ պահանջը: Սթէ նա որեւէ կարիք է արտայայտում, դու պէտք է իմանաս այդ և իսկոյն կատարես նրա պահանջը. իսկ եթէ որեւէ բան կզիջանես նրան՝ ի նկատի ունենալով միայն նրան՝ արտասուքները, այդ նշանակում է, որ խրախուսում ես նրան՝ արտասուք թափելու և սովորեցնում ես՝ քո բարի կամքի մասին կասկածելու և հաւատալու, որ թախանձանքն աւելի ազդեցութիւն կարող է ունենալ քեզ վրայ, քան բարեացակամութիւնը: Սթէ երեխան քեզ բարի չհամարէ, չուտով ինքը չարաբարոյ կլինի. եթէ թոյլ կարծէ քեզ, չուտով յամառ կդառնայ. ուրեմն ինչ որ պէտք է մերժել, պէտք է միշտ իսկոյն կատարել: Մերժելու ժամանակ որոշ չափ պահպանիր, բայց մի անգամ մերժածն երբէք էլ մի կատարի:

39. Առանձնապէս զգուշացիր երեխային դատարկ քաղաքավարական ձևեր սովորեցնելուց, որպէս զի նրանցով նա հանազամեքը ներածին պէս կարող չլինի հմայիչ խօսքեր արտասանելով՝ բոլոր շրջապատողներին իւր կամքին հնազանդեցնել և իւր կամեցածը նոյն վայրկեանին ստանալ: Հարուստների անհեղեղ դատարարակութեան միջոցին երբէք չենք վրիպում երեխաներին քաղաքավարական իշխանասիրութիւն ըմբռնել տալու համար այնպիսի դարձուածքներ պատուիրել, որ ոչ ոք կարող չլինի նըշտանց գիմադրել. նրանց զաւակները խնդրելու եղանակ չունեն՝ ոչ խօսակցութեան շեշտի և ոչ ձևի վերաբերմամբ. խնդրելու ժամանակ նրանք նոյնչափ յանդուգն, այս, առանել յանդուգն են, քան հրամայելու միջոցին. կարծես թէ այս դէպքում աւելի ևս ապահով են, որ հնազանդութիւն կդառնան: Իսկոյն նկատուում է, որ նրանց բերանից դուրս եկած՝ ռուզմում ես այդ ինձ տալքը համահաւասար է պէտք է տաս ինձ խօսքերին և որ ճիշդը ում

*) Ցես. § 22.